

ВІДГУК
офіційного опонента доктора філософських наук
Кондратьєвої Ірини Владиславівни
на дисертацію Фоменка Антона Валерійовича
«Фундаменталістський поворот в сучасному російському православ'ї»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Дисертаційне дослідження Антона Фоменка «Фундаменталістський поворот» в сучасному російському православ'ї» присвячене важливій темі релігійного сьогодення. Актуальність вказаного напрямку наукових пошуків визначається широким спектром власне релігійних, суспільно-політичних, культурних чинників. Насамперед, це і домінуюче положення саме російської православної традиції, яке досі спостерігається на пострадянському просторі, і тісний зв'язок Російської православної церкви із російськими владними інститутами та сучасною політикою Російської федерації, ідеологія якої активно експлуатує православ'я в якості інструменту культурної ідентичності. З урахуванням всіх цих чинників, можемо констатувати, що російська східнохристиянська традиція залишається важливим фактором впливу у всьому пострадянському регіоні, а, отже, дослідження її внутрішніх трансформацій є актуальним об'єктом релігієзнавчих досліджень.

Відразу відмітимо, що дисертаційна робота Антона Фоменка наглядно демонструє глибоку особисту зацікавленість дисертанта в досліджуваній ним темі. Спираючись на метод герменевтики релігійних текстів дослідник намагається реконструювати та зрозуміти зміст фундаменталістського послання. Задля цього він опрацював значну кількість джерел, в тому числі й «програмні» тексти російських релігійних фундаменталістів. Цікавою також є запропонована Фоменком концепція використання ідеології релігійного фундаменталізму в якості інструменту консолідації розрізаних груп православних віруючих та духовенства, що наводить на паралель із російською світською владою. З огляду на наявність науково актуальних

напрацювань в дисертаційній роботі Антона Фоменка слід визнати її суттєве практичне значення. Результати даного дослідження можуть бути використані не лише при написанні наукових робіт з релігієзнавства, або культурології, а, й в якості довідкового матеріалу при вивченні російського релігійного сьогодення. Не буде зайвим вказати й на те, що отримані в межах даної дисертації висновки можуть бути використаними представниками українських православних церков, що дасть їм змогу зрозуміти не лише специфіку розвитку фундаменталістських рухів в східному християнстві, а й наочно продемонструє необхідність подолання фундаменталістських тенденцій у власній традиції.

В основному дисертація Антона Фоменка присвячена темі внутрішніх ідеологічних трансформацій сучасного російського православ'я, яке в його роботі отримує назву «фундаменталістського повороту». Актуальність даного дослідження визначається тим впливом, який російська східнохристиянська традиція має на пострадянському просторі. Вплив цієї традиції привертає увагу науковців переважно тому, що існує інституціональний зв'язок та ідейна спорідненість РПЦ з російською державністю. І тому не можна не погодитися з автором, коли він говорить, що «Конфронтація між Константинополем та Москвою, яка виникла на тлі процесу створення незалежної православної церкви України, наочно продемонструвала наслідки поширення фундаменталістської ідеології у сучасному російському православ'ї. Втім, саме вона актуалізувала ключове завдання й для православ'я українського, яке полягає в усвідомленні власної ідентичності і всебічному її розвитку». Тому дослідження внутрішніх ідеологічних трансформацій, що відбуваються в РПЦ є важливим, насамперед для розуміння поточного релігійного контексту та прогнозування змін, можливих у майбутньому.

Визначивши дослідження Антона Фоменка як актуальне, можемо констатувати, що у власних напрацюваннях він демонструє не лише глибоке знання матеріалу, а й вміння динамічно його викласти. Фоменко

використовує оригінальний методологічний підхід, що спирається насамперед на тексти. Це свідчить про значну пошукову та аналітичну роботу, здійснену дисертантом. Щодо новизни дослідження, слід відмітити, що окремі його положення були розроблені вперше. Зокрема детально розглянуто специфіку виявлення фундаменталістської ідеології у православних церквах не пов'язаних із російською східнохристиянською традицією, описані фундаменталістські рухи в зазначених церквах, виявлено їх взаємозв'язок із аналогічними рухами в Росії.

Щодо практичного значення одержаних дисертантом результатів, слід вказати, що матеріали дослідження можуть бути використані під час розробки і викладання навчальних курсів із релігієзнавства, філософії, феноменології та соціології релігії, методології релігієзнавчих досліджень, культурології. Важливою є й практична цінність даного дослідження для українського православ'я: детальний розгляд внутрішніх трансформацій, що мають місце в російській східнохристиянській традиції може створити умови для внутрішньої рефлексії та сприяти пошуку власної релігійної ідентичності.

Перший розділ дисертації має новаторський характер. У підрозділі 1.1 автор детально зупиняється на тлумаченнях феномену релігійного фундаменталізму як складного явища, що включає в себе не лише елементи релігійного світогляду, а й є частиною історії соціальних ідей та ідеологій. У підрозділі 1.2 обґрунтовується авторське бачення методології аналізу релігійного фундаменталізму як складного явища, яке перш за все проявляється у житті спільнот, стає очевидним у етосі та практиці, і тим самим є відкритим для феноменологічного спостереження. Цілком вірно Антон Фоменко відмічає, що релігійний фундаменталізм породжує власні наративи, що фіксуються у численних текстах, аналіз яких вимагає застосування герменевтики.

Другий розділ присвячений аналізу головних рис релігійного фундаменталізму як ідеологій, чий вплив помітний в XX і XXI століттях.

Виділення спільних рис будь якого релігійного фундаменталізму, а також окремо – православного фундаменталізму, проведена на високому професійному рівні. Як релігієзнавець Антон Фоменко проявляє енциклопедизм знань у поєднанні з критичністю мислення. Особливо цікавим є аналіз грецького православного фундаменталізму. Цей аналіз дає прекрасний матеріал для порівнянь при аналізі російського православного фундаменталізму в наступних розділах. Звичайно, можна було б детальніше зупинитися на парадоксальному характері румунського фундаменталізму, який виник як певна реформаційна течія, але зроблений аналіз все одно є комплексним і заслуговує на повне схвалення.

Третій розділ присвячений історичним трансформаціям російського православного фундаменталізму. У підрозділі 3.1 дисертант аналізує суперечливість цього фундаменталізму при його появі, оскільки він був явищем модернізаційним, але виступав проти світських проектів модернізації суспільства. Весь дореволюційний розвиток російського фундаменталізму також був позначений тією внутрішньою суперечливістю, що цей фундаменталізм прагнув до служіння державі, яка його активно використовувала, при тому постійно побоюючись фундаменталістів як соціальної сили. Цілком вірно Антон Фоменко доводить, що у дореволюційний період російський православний фундаменталізм був у першу чергу явищем ідейним, а його втілення у практиці та етосі супроводжувалися численними ексцесами. У підрозділі 3.2 дисертант аналізує як саме розвивався фундаменталізм в пострадянський час в РПЦ на хвилі переслідувань церковних лібералів та приручення керівництвом церкви різних груп радикальних консерваторів. У підрозділі 3.3. досліджується розвиток ідеології православного фундаменталізму. Виокремлюються фактори становлення цієї ідеології такі як розвиток антизахідної критики, зростання російського реваншизму, створення православного консервативного соціального вчення.

Четвертий розділ присвячений дослідженню внутрішнього змісту ідеологічної доктрини «руського світу» як центрального елементу ідеології російського православного фундаменталізму. Аналізуються джерела цієї доктрини у світських та церковних ідеях 90-х років ХХ століття, а також прослідковується становлення церковної версії ідеології «руського світу» як суголосної з державною ідеологією. Особливе значення має підрозділ 4.2, який досліджує характер соціального вчення РПЦ про свободу людини і демонструє його не узгодженість з православним вченням про спасіння. Критика свободи стає настільки радикальною, що передбачається повне підкорення особистості світським і церковним владним структурам як єдиний шлях, що можливий для здійснення добра. Але людина, яка повністю відмовилася від власної свободи втрачає можливість спів-діяти з благодаттю, бо людина здатна до спів-творінню з Богом – до синергії, в цьому основа багатовікової практики православного ісихазму. Як відомо, згідно з православним вченням, спасіння досягається не лише благодаттю, але й свободою. Широко відомим є вираз Максима Сповідника «У людини два крила щоб злетіти до Бога – свобода і благодать». Заперечення цінності свободи, примушування до відмови від свободи є рецидивом тоталітаризму, що викликав справедливу критику з боку вселенського православ'я.

Новаторським у дисертації є підрозділ 4.3, в якому церковна доктрина «руського світу» аналізується за допомогою методології постколоніальних студій. Звичайно, цей аналіз був би кращим, якби Антон Фоменко не пропустив повз увагу той факт, що у нього був попередник в цій сфері – відомий французький дослідник, доктор історичних наук, філософ та богослов Антуан Аржаковський. Однак, показовим є факт, що не знаючи робіт Аржаковського, український релігієзнавець приходять власним шляхом до аналогічних висновків, що ще раз підтверджує об'єктивність та глибину дослідження.

У п'ятому розділі проведено аналіз стану низових спільнот російських фундаменталістів власне у самій Росії, а також – в Україні. Особливо цікавим

для релігієзнавства є аналіз різноманітних форм православного активізму в Росії. Автор має енциклопедичні знання в цій галузі та вдало їх узагальнює у цьому розділі, робить важливі прогнози щодо розвитку різних форм російського православного фундаменталізму на пострадянському просторі.

Висновки до дисертаційного дослідження цілком обґрунтовані в тексті дисертації. Слід сказати, що при всій критичності до російського православного фундаменталізму та діяльності РПЦ автор протягом всієї роботи зберігає ідейну нейтральність, незаангажованість, аналізує історію російського православного фундаменталізму як ідеології, що перемогла в РПЦ у часи патріарха Кирила об'єктивно, глибокого, аргументовано.

Втім, слід внести й низку зауважень, які з огляду на специфіку досліджуваної дисертантом теми є очевидними:

1. Насамперед, дисертант недостатньо якісно аргументує вибір власного методологічного підходу. Говорячи про фундаменталізм, як про певний релігійний рух, він, тим не менш, не вказує, як само відбувалося поширення цього руху та чи існує взагалі можливість відносити різні фундаменталістські групи, актуалізовані в різних світових релігіях до єдиного релігійного руху.

2. Дисертант не досить чітко аргументує, чому саме доктрину «Російського світу» можна визначити в якості центрального наративу російського православного фундаменталізму.

3. Слабкою виглядає аргументація про власне ідеологічний характер релігійного фундаменталізму. Зв'язок між ідентичністю релігійного руху та феноменом ідеології виглядає дещо недопрацьованим.

4. Крім того, наглядною є відсутність порівняння православного фундаменталізму із ісламським, який теж має стійкий зв'язок з політикою.

5. Також, дещо поверхнево розглянуто зв'язок православного фундаменталізму в сучасному російському східному християнстві із так званим «альтернативним православ'ям», зокрема слабо опрацьоване питання

впливу на внутрішній дискурс зазначеної традиції емігрантської Російської Православної Церкви Закордоном.

Попри ці зауваження, які мають характер скоріше побажань, робота є якісним та завершеним релігієзнавчим дослідженням, витриманим в традиціях вітчизняної науки і може вважатися значним кроком вперед в науковому аналізі гостроактуальної проблематики.

Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, дисертація Фоменка Антона Валерійовича «Фундаменталістський поворот в сучасному російському православ'ї» є самостійним та завершеним науковим дослідженням, яке повністю відповідає вимогам п.п. 9,11,12,13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук,
доцент кафедри релігієзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

І. В. Кондратьєва

ЛІВНИС ЗАСВІДЧУЄ
ВЧЕРНІЙ СЕКРЕТАР НДЧ
КАРАУЛЬНА Н.В.
18.08.2019р.

